

Куркульська операція НКВС СРСР 1937–1938 рр. на Київщині: цільові групи та масштаби репресій

Мета дослідження – визначити причини, підстави та механізм реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р., що отримав назву «куркульської операції», висвітлити її наслідки і встановити кількість жертв на Київщині.

Методологія та методи. У ході виконання визначених у дослідженні завдань були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний та критичний, проблемно-хронологічний, статистично-аналітичний), які дозволили осмислити наявну історіографічну базу з окресленого питання, проаналізувати законодавчо-нормативні акти і оперативні накази НКВС СРСР 1937–1938 рр., провести аналіз статистичних звітів УНКВС по Київській області у добу Великого терору.

Висновки. «Куркульська операція» НКВС СРСР була ключовою складовою Великого терору на Київщині у 1937–1938 рр., що опиралася на організаційні та розпорядчі документи політбюро ЦК ВКП(б) та НКВС СРСР. Під час слідства чекісти пред'являли затриманим громадянам набір необґрунтованих звинувачень: участь в антирадянській діяльності, причетність до контрреволюційних угруповань, підготовка терористичних актів, агітація з метою підризу і повалення існуючого ладу, дискредитація Конституції СРСР, поширення провокаційних чуток про наближення війни та загибель радянської влади, вороже ставлення до колгоспного ладу тощо. Політичних переслідувань на підставі таємного наказу № 00447 зазнали різні верстви радянського суспільства, однак найбільш масштабних репресій відчули на собі селяни, служителі культу, «колишні білі» та члени політичних партій.

Ключові слова: «куркульська операція» НКВС, Великий терор, Київська область.

Вивчення масової каральної акції радянських органів державної безпеки у 1937–1938 рр., відомої як «куркульська опера-

* *Бажан Олег Григорович* – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; bazhanclio@ukr.net.

ція», присвячені праці В. Бордюгова, В. Данілова, М. Юнге, Р. Біннера, С. Кокіна та ін.¹ Вітчизняні та закордонні дослідники у фундаментальних працях фокусували увагу на вивченні каральних повноважень центру та регіонів, технології виконання оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. у республіках, краях, областях Радянського Союзу. Вітчизняна історикиня Н. Рубльова присвятила свою розвідку висвітленню форм боротьби чекістів із «церковною контрреволюцією» крізь призму «куркульської операції»². Чимало уваги регіональним особливостям реалізації зазначеної масової операції присвячено в обласних томах науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». У пропонуваній статті ставиться за мету дослідити специфіку проведення «куркульської операції» НКВС СРСР у Київській області у добу Великого терору.

Імпульсом до розгортання масштабної соціальної «чистки» у Країні рад послужила постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. У рішенні, ухваленому керівним органом правлячої партії, головними винуватцями «усілякого роду антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та у деяких галузях промисловості», були визначені колишні куркулі та кримінальники, які після завершення терміну ув'язнення і заслання у віддалених районах СРСР повернулися до рідних домівок.

ЦК ВКП(б) пропонував регіональним партійним організаціям та республіканським, крайовим, обласним структурам наркомату внутрішніх справ СРСР облікувати прибулих до рідних

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: в 5 т. Т. 5: 1937–1939. Кн. 1: 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. – М.: РОССПЭН, 2004. – 648 с.; Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. – М.: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. – 784 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2-х ч. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія, 2010. – Ч. 1. – 614 с.; Ч. 2. – 598 с. та ін.

² Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 205–219.

домівок усіх куркулів та карних злочинців для негайного суворого покарання найбільш вороже налаштованих осіб до радянської влади, утворити позасудові органи для ухвалення вироків (трійки), скласти списки осіб, які підлягали розстрілу та виселенню. З липня 1937 р. генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін телеграмою повідомив наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, очільників республіканських, обласних та крайових партійних комітетів про зміст постанови «Про антирадянські елементи»³. Не гаючи часу, у той самий день, М. Єжов директивою № 266 зобов'язав керівників обласних управлінь НКВС у п'ятиденний термін провести облік осілих у регіонах куркулів і карних злочинців та розподілити «ворожий елемент» на 2 категорії: 1-а – розстріл, 2-а – заслання⁴.

Виконання директиви М. Єжова нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу І. Леплевський поклав на III (контррозвідувальний), IV (секретно-політичний), V (особливий), VIII (обліково-реєстраційний) відділи Управління державної безпеки обласних УНКВС. До підготовки операції загальносоюзного масштабу були задіяні також й органи міліції, зокрема відділи карного розшуку, які упродовж 1930-х рр. провадили пошук куркулів-втікачів та здійснювали реєстрацію прибулих з таборів та поселень колишніх куркулів.

Вже 10 липня 1937 р. І. Леплевський у шифр-телеграмі поінформував наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про попередні результати роботи з обліку та відбору куркульського та кримінального елементів згідно з першою та другою категоріями:

«Всього виявлено та обліковано куркулів та кримінальників 23 936, у тому числі: а) по категоріям: по першій категорії куркулів – 3749, кримінальників – 1234; по другій куркулів – 10 364, кримінальників – 8589; б) по областям УРСР: Київська – всього враховано 6616 осіб, з них першій категорії куркулів – 840, кри-

³ Расстрел по разнарядке, или как это делали большевики // Труд. – 1992. – 4 июля.

⁴ Шитюк М.М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 94–99.

мінальників – 255; по другій категорії куркулів – 2117, кримінальників – 3404 [...]»⁵.

На середину липня 1937 р. у центральному апараті НКВС УРСР було підготовлено оперативний план щодо вилучення куркулів та карних злочинців, зарахованих до 2-ї категорії. Головна роль у майбутній операції відводилася співробітникам обласних управлінь та районних відділків НКВС, які у підготовчий період мали сформувати особові справи на куркулів та кримінальників. Комплект документів на людину, яка підлягала виселенню, мав містити: установчі дані про місцезнаходження особи та склад його сім'ї; довідку і характеристику сільради та колгоспу про майновий стан, судимість, соціальну небезпеку особи, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідки, складені на підставі агентурних матеріалів, санкція прокурора на арешт. Крім того, районні відділки НКВС отримали завдання заздалегідь розробити порядок конвоювання затриманих громадян, маршрути слідування з села до пунктів концентрації арештованих, провести посилену інформаційно-агентурну роботу та мобілізацію партійного, комсомольського і колгоспного активу по селах з метою уникнення ексцесів у процесі репресивної акції.

Для координації зусиль під час проведення «куркульської операції» були організовані міжрайонні оперативно-слідчі групи НКВС, які мали базуватися у колишніх окружних центрах, або іншому населеному пункті регіону – так званому «кущі» або «логістичному габі» з розвинутою транспортною інфраструктурою та наявністю спеціального приміщення для утримання великої кількості ув'язнених. Міжрайонні оперативно-слідчі групи, утворені як правило при районних, міських відділах регіональних управлінь НКВС, отримали широкі повноваження: здійснювати арешти, провадити слідство та власними силами виконувати смертні вироки над «ворогами народу» у межах визначеного оперативного сектору. УНКВС по Київській області у розпал літа 1937 р. сформувало сім міжрайонних оперативно-слідчих груп, які базувалися у містах Києві, Житомирі, Коростені, Черкасах, Умані, Білій Церкві, Новоград-Волинському.

⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 133, арк. 121.

Гігантський репресивний механізм було запущено у дію після того, як на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. було ухвалено 19-сторінковий «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447 про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Згідно із затвердженим оперативним наказом, старт каральної акції на теренах Української РСР визначено 5 серпня 1937 р., а її тривалість – не більше 4 місяців.

Відповідно до оперативного наказу № 00447, репресіям підлягали не лише куркулі та карні злочинці, як передбачалося раніше, а й члени антирадянських партій, «церковники», «сектанти», «колишні білі», інші верстви населення, вороже налаштовані до радянської влади. Ліміти для репресивної кампанії на теренах Київщини, затверджені політбюро ЦК ВКП(б), значно перевищували контрольні цифри, подані наркоматом внутрішніх справ УРСР у першій декаді липня 1937 р. і виглядали наступним чином: 1-а кат. – 2000 осіб; 2-а кат. – 3500 осіб⁶.

Заходи по нейтралізації антирадянських елементів у колгоспах, радгоспах, на заводах та фабриках Київщини розпочалися 5 серпня 1937 р. Упродовж місяця оперативно-слідчими групами та райвідділами обласного Управління НКВС було заарештовано 5899 осіб, зокрема Білоцерківською оперативною слідчою групою – 505 осіб (куркулів – 292; кримінальників – 176; контрреволюційного елементу – 37) та Київською оперативною слідчою групою – 1495 осіб (куркулів – 585; кримінальників – 618; контрреволюційного елементу – 292).

У листі до наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського начальник УНКВС по Київській області М. Шаров зауважував, що за місяць «куркульської операції» обласна трійка ухвалила рішення стосовно 3710 осіб, із них до розстрілу – 1578 осіб. Але, попри вже досягнуті «успіхи», він вважав за потрібне продовжувати «наносити оперативний удар» по контрреволюційному елементу, так як «ще недостатньо очищено м. Київ та ряд інших районів області» від куркулів, колишніх царських чинов-

⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 78.

ників, петлюрівців, церковників⁷. У зв'язку із запланованим розгромом «куркульських кубел», «контрреволюційного націоналістичного підпілля» на Київщині М. Шаров клопотав про збільшення визначеного ліміту на 6 тис. осіб (по 1-й кат. – 2000; 2-ї кат. – 4000).

Швидке «освоєння» (78%) трійкою при УНКВС по Київській області двотисячного ліміту на розстріли та перебування на першу декаду вересня 1937 р. у регіональних тюрмах 2158 громадян⁸ спонукало наркома І. Леплевського звернутися до М. Єжова із запитом про збільшення ліміту щодо першої категорії для столичної області додатково на 1000 осіб. Після бюрократичних узгоджень УНКВС по Київській області на середину вересня 1937 р. отримало дозвіл на вбивство понад затверджений раніше план ще 900 осіб⁹.

Станом на 5 жовтня 1937 р. число заарештованих громадян на теренах Київщини у розрізі виконання наказу № 00447 становило 9554 особи (у Києві – 1506 осіб), з них так званих куркулів – 3707, кримінальників – 3984, контрреволюційного елементу – 1863. За два місяці з початку «куркульської операції» співробітниками УНКВС по Київській області було «викрито» 36 повстансько-диверсійних організацій (278 учасників) та 248 шкідницьких угруповань (823 учасники). На початок жовтня трійкою при УНКВС по Київській області було засуджено 5662 мешканців Київщини (1-а кат. – 2249, 2-а кат. – 3413).

У подальшому начальник УНКВС по Київській області М. Шаров планував сконцентрувати основний удар на «зачищення Києва від активного куркульського елементу». Заохочуючи репресивну діяльність у столичному регіоні, І. Леплевський наприкінці жовтня 1937 р. погодив через М. Єжова у Кремлі додатковий ліміт для УНКВС по Київській області: 1-й кат. – 800 осіб; 2-а кат. – 5400¹⁰. Сукупний ліміт «куркульської опера-

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 75, арк. 59–66.

⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 362.

⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 81, арк. 246–248.

¹⁰ Там само, ф. 42, спр. 42, арк. 78.

ції» на 27 жовтня 1937 р. у межах Київщини виглядав наступним чином: 1-а кат. – 3700 осіб, 2-а кат. – 5400¹¹.

Підвищені зобов'язання відповідно до наказу № 00447 Київською обласною трійкою було виконано менш, ніж за місяць. На 25 листопада 1937 р. кількість репресованих громадян у ході чекістської операції у регіоні по 1 категорії становила 3935 осіб, 2-й категорії – 5400 осіб¹². Чергові ліміти на репресування мешканців регіону начальник УНКВС по Київській області М. Шаров отримав пошто-телеграмою від наркома І. Леплевського 9 грудня 1937 р., де зазначалося:

«Згідно наказу НКВС СРСР № 00447, вам додатково виділений ліміт по першій категорії шістдесят п'ять, по другій категорії – сто»¹³.

Наприкінці грудня 1937 р. ліміт, згідно з наказом № 00447 для трійки УНКВС по Київській області, у порівнянні з показниками на стадії планування «куркульської операції» (липень 1937 р.) зріс більше, ніж удвічі і становив 11 800 осіб (1-а кат. – 5300; 2-а кат. – 6500)¹⁴.

Станом на 26 грудня 1937 р. трійкою при УНКВС по Київській області, згідно наказу № 00447, було ухвалено рішення стосовно 11 231 особи, з них: 1-й кат. – 4731 ос.; 2-й кат. – 6500 ос. (куркулів – 5386 ос., кримінальників – 1957 ос., контрреволюційного елемента – 3888 ос.)¹⁵. Серед засуджених опинилася значна кількість осіб із «компрометуючим» політичним минулим: «колишні білі» (217 ос.), петлюрівці (835 ос.), «політбандити» (1528 ос.); поліцейські та жандарми (261 ос.), «царські офіцери» (384 ос.).

В останні дні 1937 р. обласній трійці вдалося надолужити виконання планових показників по ухваленню розстрільних рішень. За короткий проміжок часу – із 27 по 31 грудня – позасудовими органами Київщини було ухвалено ще 569 смертних

¹¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 42, арк. 78.

¹² Там само, спр. 32, арк. 45.

¹³ Там само, арк. 100.

¹⁴ Там само, арк. 90.

¹⁵ Там само, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 176–181.

вироків, що дозволило заступнику начальника УНКВС по Київській області майору держбезпеки І. Бабичу у звіті від 5 січня 1938 р. стверджувати про стовідсоткове виконання лімітів у межах «куркульської операції» упродовж серпня–грудня 1937 р.

У ході реалізації наказу № 00447 здійснювалися оперативні заходи по очищенню столиці Української РСР від «соціально шкідливих» та політично небезпечних «елементів». На 26 грудня 1937 р. із 12235 громадян, заарештованих на території столичної області при реалізації «куркульської операції», 4126 особи були мешканцями міста Києва.

Згідно наказу № 00447, репресіям підлягали «сектантські активісти та церковники». Боротьбу з контрреволюційним церковним елементом було покладено на VI відділки секретно-політичних відділів обласних управлінь НКВС. Контингент для репресування співробітники згаданого відділку складали на основі агентурних зведень, архівів єпархіальних управлінь, реєстраційних даних духовенства при райвиконкомах, на підставі вивчення списків осіб, позбавлених виборчих прав.

Попри існування у структурі радянських спецслужб окремого (церковного) підрозділу, який спеціалізувався на виробленні форм і методів розкладання релігійних організацій, репресії священнослужителів та церковного активу не були виокремлені у самостійну чекістську операцію. Вилучення «церковників та сектантів» у ході «куркульської операції» здійснювалося на підставі спеціальних вказівок наркомату внутрішніх справ УРСР. Зокрема директиви НКВС УРСР від 8 червня 1937 р. № 24451 та 19 серпня 1937 р. № 2391, адресовані начальникам обласних УНКВС, передбачали: посилення агентурно-оперативної роботи серед «церковних елементів», особливо у середовищі симпатиків УАПЦ та парафіян «тихонівської» орієнтації РПЦ; вжиття невідкладних оперативно-розшукових заходів для виявлення «церковно-сектантського фашистського підпілля»; проведення у короткостроковій перспективі операції з ліквідації церковної контрреволюції та щодаквідний звіт про результати каральних акцій¹⁶.

¹⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 136–137.

На початок вересня 1937 р. результати на релігійному фронті на Київщині виглядали таким чином: трійка обласного УНКВС ухвалила рішення по 20 представниках «духовенства» – всіх прирекли до розстрілу, 12 особах контрреволюційного церковного активу (1-а кат. – 6; 2-а кат. – 6), 4 особах «чернечого складу» (1-а кат. – 1; 2-а кат. – 3), 37 особах «сектантів» (1-а кат. – 27; 2-а кат. – 10)¹⁷.

Кількість репресованих священників та віруючих на Київщині на першу декаду жовтня 1937 р. у декілька разів перевищувала показники позасудової розправи над цією категорією за попередній місяць (брак джерельної бази не дозволяє чітко виокремити представників християнських конфесій та церков, вказати на репрезентантів різних течій православ'я та протестантизму у 1930-х рр. [старообрядці, обновленці, іоніти, чуйківці, йосифляни, буївці, підгорнівці, баптисти, п'ятидесятники та ін.])¹⁸:

Область	Категорії	Духовенство	К[онтр]р[еволюційний] церковний актив	Ченці
Київська	1	79	23	1
	2	64	48	5
	Всього	143	71	6

Однак показники каральних дій супроти релігійних громад не влаштовували наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського. У директиві від 5 жовтня 1937 р. від начальників облуправлінь НКВС він зажадав упродовж декади

«провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів».

У тексті директиви містилося роз'яснення очільника силового відомства щодо репресивних заходів стосовно обновленської церкви Російського екзархату:

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 37.

¹⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 235–236.

«Під час операції по обновленцях врахувати необхідність нинішнього співвідношення сил між ними та тихонівцями»¹⁹.

Таким чином, службовий документ засвідчив, що антицерковний Великий терор не був хаотичним, а розглядався сталінським режимом як дієвий інструмент у взаємовідносинах держави та церкви. Про бажання спецслужб впливати на процеси, що відбувалися у релігійному житті України, безпрецедентну плановість та керованість масових каральних операцій стосовно духовенства та віруючих свідчить зміст доповідної записки начальника УНКВС по Київській області М. Шарова та начальника IV відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта І. Соколова, датованої 29 жовтня 1937 р. У звітному документі, присвяченому підсумкам агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами за період із січня по жовтень 1937 р., значна увага приділена справі-формуляр «Духовні»:

«[...] у Києві та Київській області віднайдена та ліквідована Українська контрреволюційна націоналістична фашистська організація церковників колишньої УАПЦ. Ця злочинна організація прагнула знищити радянську владу в Україні та створити самостійну українську фашистську державу. До центрального керівництва організації, що знаходилася у Києві, належали відомі діячі УАПЦ, а саме архієпископи: 1. Малюшкевич Костянтин (Київ). 2. Карабінович Микола (Умань). 3. Калішевський Юхим (Біла Церква). 4. Самборський Володимир (Біла Церква). 5. Міхновський Юрій (Київ)»²⁰.

Унаслідок оперативних заходів та слідчих дій чекістам вдалося з'ясувати, що практична діяльність антирадянського угруповання мало чіткий план дій:

«1. Підготовка кадрів і створення повстанських і диверсійних груп зі складу націоналістичної молоді для підривної діяльності у тилу й збройному повстанні під час війни із західними державами;

¹⁹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 148.

²⁰ Брехунець Н. Завершальний етап боротьби радянського тоталітарного режиму проти української автокефальної православної церкви (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) // Часопис української історії. – 2019. – Вип. 39. – С. 41.

2. Підготовка і просування у Ради контрреволюційних націоналістичних кадрів і знешкодження кандидатур партійних і радянських організацій; 3. Встановлення зв'язків зі старими націоналістичними кадрами й притягнення їх в організацію, а також вербування нових осіб із націоналістичної інтелігенції, петлюрівців та інших вороже налаштованих осіб; 4. Кампанія за відродження української автокефальної церкви у якості легальної бази для націоналістичної роботи; 5. Широка антирадянська фашистська агітація серед українського населення»²¹.

У столиці УРСР та Київській області у справі «Української фашистської організації церковників-автокефалістів» упродовж літа–осені 1937 р. заарештовано митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського, архієпископів Костянтина (Малюшкевича), Юрія Міхновського, Володимира Самборського, єпископів Юхима Калішевського та Миколу Карабиневича, члена Всеукраїнської церковної Ради та секретаря митрополита УПЦ І. Павловського Дмитра Оробинського, священника УАПЦ із с. Войтовці Баришівського району Ісая Кондратенка та ін. (всього 45 осіб)²².

Потрапили за ґрати послідовники та помічники архієпископа В. Самборського: настоятель церкви Святої Покрови у с. Мар'янівка Гребінківського району Київської області Савва Бідношея, благочинний з м. Узин Білоцерківського району Степан Горевий, настоятель церкви святої Великомучениці Катерини у с. Ксаверівка Гребінківського району Прохор Калитенко, священник у с. Тачанка Богуславського району Григорій Рубан, священники з м. Біла Церква Павло Цвях та Данило Осташевський²³.

Згідно проміжного звіту, датованого 30 жовтня 1937 р., трійкою при УНКВС по Київській області було засуджено 641 особу із так званих «церковників» (1-а кат. – 320 ос.; 2-а кат. – 321 ос.) та 163 «сектанти» (1-а кат. – 73 ос.; 2-а кат. – 90 ос.)²⁴.

²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 147, арк. 94–95.

²² Там само, спр. 68, арк. 85–88.

²³ *Таран М.* Праведники Поросся на захисті рідної мови і віри // Слово Просвіти. – 2013. – 2 серпня. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2013/08/02/pravednyky-porossia-na-zakhysti-ridnoi/>.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 186.

Прискоренню темпів репресивних заходів стосовно духовенства та віруючих слугувало розпорядження І. Леплевського від 17 листопада 1937 р.:

«Усім начальникам облуправлінь НКВС УРСР. 24 години телеграфно повідомте: 1) кількість заарештованих церковників [...] за період серпень–листопад [...] по групах – єпископів, попів, монахів, церковного активу [...]; 2) кількість засуджених церковників [...]; 3) кількість попів [...] в області по окремих орієнтаціях; 4) кількість церков діючих та окремо недіючих, формально не закритих, по окремих релігійних течіях»²⁵.

За короткий проміжок часу, відведений для виконання наказу І. Леплевського, УНКВС по Київській області спромоглося прозвітувати по одному пункту, тобто зазначили лише кількість засуджених позасудовими органами (трійкою при УНКВС) священнослужителів та віруючих: 641 церковника (з них по 1-й кат. – 320 осіб, по 2-й кат. – 321) та 163 так званих «сектантів» (1-а кат. – 73, 2-а кат. – 90 ос.)²⁶. Статистика засвідчила, що упродовж вересня – першої половини листопада 1937 р. репресивними органами вдалося утричі перевищити кількісні показники боротьби з поширювачами «опіуму для народу» у Київській області.

Під час першого етапу «куркульської операції» (серпень–грудень 1937 р.) в УРСР були репресовані представники усіх наявних релігійних груп в Україні. У другій половині 1937 р. зазнав розгрому український обновленський єпископат. За контрреволюційну діяльність був заґратований та в першій декаді грудня 1937 р. розстріляний єпископ РПЦ, очільник обновленських громад в Україні із титулом митрополита Київського Олександр (Олексій Чекановський)²⁷.

10 листопада 1937 р. під час допиту у Лук'янівській тюрмі помер митрополит Російської православної церкви, екзарх Ук-

²⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 157.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 136.

²⁷ Див докл. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – С. 120–121.

раїни Костянтин (Дьяков). Чекісти домагалися від митрополита Костянтина «щиросердних» свідчень про очолювану ним підпільну організацію «тихонівців», яка збирала розвідувальні матеріали по колгоспах та підприємствах для німецького консульства та проводила кампанію по відновленню закритих церков в УРСР. За легендою НКВС УРСР, «тихонівці» утворили досить розгалужене антирадянське угруповання, побудова якого співпадала зі структурою церковного управління. Розробляючи «антирадянську фашистську організацію церковників-тихонівців» на чолі з екзархом України, чекісти готували базу для масових репресій серед православного духовенства. У вересні-жовтні 1937 р. у Києві потрапили за ґрати: секретар митрополита Костянтина протоієрей Віктор Вельмін, богослов Олександр Глаголев та ін. У той самий час було ліквідовано «філію» організації у Васильківському районі Київської області (8 осіб). Всього у справі «антирадянської фашистської організації церковників-тихонівців» у різних регіонах УРСР на початок листопада 1937 р. було заарештовано 83 особи²⁸.

На початку грудня 1937 р. зазнав переслідувань послідовник патріарха Тихона священник Олексій Іванович Язловський (1866–1937)²⁹, який у середині 1920-х рр. правив службу у Володимирському соборі, потім у церкві на Батиєвій горі, згодом – у Покровській церкві на Солом'янці у Києві.

Вістря репресій було спрямоване також на осіб, які раніше обіймали певні церковні посади. Підставою для арешту у середині жовтня 1937 р. ігумена Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври Євграфа (Кучеренка) стало те, що він «незаконно проживає у Києві та проводить контрреволюційну агітацію». За агітацію проти колгоспного ладу, урядових заходів щодо мобілізації грошових коштів населення на державні потреби

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 68, арк. 82–83.

²⁹ *Кравченко Я.* Масові репресії 1937–1938 рр. проти представників духовенства на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ) // *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: мат. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р.* – Дніпропетровськ: Вид-во «Пороги», 2015. – С. 91.

наприкінці листопада 1937 р. розстріляний настоятель Воскресенського храму у с. Зазим'є Броварського району Київської області священник Михайло Степанович Подельський³⁰.

Гоніння з боку радянської влади зазнали й низові члени церковного кліру. 2 грудня 1937 р. УНКВС по Київській області за вихваляння монархічного ладу, розповсюдження провокаційних чуток було заарештовано дяка Видубицької церкви у Києві Захарія Яременка.

Наприкінці листопада 1937 р. був заарештований та 17 грудня, згідно із рішенням обласної трійки, розстріляний керівник Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков (до арешту маляр 6 ремконтори м. Києва) за звинуваченням у створенні «фашистської організації баптистів в Україні»³¹.

У ході реалізації «куркульської операції» слідчі НКВС отримали вказівки викривати не лише ворожих за своїми поглядами священників-одинаків, а й виявляти розгалужені «контрреволюційні церковні організації та групи». Начальник Переяславського райвідділу НКВС Київської області, лейтенант держбезпеки Василь Вараков у черговому звіті ставив собі у заслугу ліквідацію упродовж другого півріччя 1937 р. церковно-куркульських контрреволюційних груп у Переяславі (7 осіб), с. Пристроми (7 осіб), с. Панфіли (3 особи)³².

Під час реалізації оперативного наказу № 00447 у деяких селах Березанського району Київської області чекісти «знешкодили» контрреволюційну групу (входило 7 православних священників). Всього в порядку наказу НКВС СРСР № 00447 в Українській РСР на першу декаду січня 1938 р. на Київщині «викрили» 18 церковно-сектантських контрреволюційних органі-

³⁰ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга / обл. ред. кол.: В. П. Кондрук (голова), О. П. Реєнт (заст. голови), І. Х. Чистик (відп. секретар), С. І. Білокінь, М. М. Гринчук, В. П. Даниленко и др.; авт. кол.: П. П. Бачинський, Т. Ф. Григор'єва, В. О. Животівський, Л. М. Остроушко, Г. Г. Іванова, І. Х. Чистик (керівник), Л. В. Шевченко. Київська обласна державна адміністрація. – К.: Основа, 2007. – С. 234.

³¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 50163-ФП, арк. 104-105.

³² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10428, т. 3, арк. 14.

зацій (заарештовано за приналежність до них 129 осіб)³³. Трійка обласного УНКВС ухвалила рішень на 1276 осіб, яких кваліфікували як «контрреволюційний церковний актив», у тому числі, ченців та «сектантів» (1-а кат. – 614, 2-а кат. – 682)³⁴.

Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. поклала початок черговому етапу проведення «куркульської операції» в Українській РСР, зокрема на теренах Київщини. Репресивні квоти у межах реалізації наказу № 00447 взимку 1938 р. для столичної області становили по 1-й категорії 3000 осіб³⁵. Нова хвиля репресій мала охопити у першу чергу міста, залізничний транспорт, промисловість. Окрім «куркулів-повстанців», тотальній «чистці» підлягали «інші контрреволюційні контингенти», а саме особи, які служили у російській імператорській армії і певний час перебували в австро-німецькому полоні під час Першої світової війни, члени релігійних громад. У першочерговий список осіб, які підлягали арешту, керівництво НКВС СРСР рекомендувало українським чекістам включити «колишніх петлюрівців, гетьманців, махновців, політбандитів, учасників антирадянських повстань, колишніх білих»³⁶.

Цільовою групою для нанесення оперативного удару були визначені також представники «небільшовицьких партій». Директива заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновського за № 17089 від 18 січня 1938 р. зобов'язувала начальників обласних УНКВС

«негайно ліквідувати усі наявні агентурні есерівські розробки, ставлячи в якості основного завдання цілковиту ліквідацію есерівського підпілля»³⁷.

На розгляд «куркульської» трійки мали також надійти кримінальні справи фігурантів «агентурних розробок по меншови-

³³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 1. – С. 261.

³⁴ Там само. – С. 361.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 92, арк. 75.

³⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 2. – С. 28–29.

³⁷ Там само. – С. 22.

ках та анархістах» (директива НКВС СРСР № 17231 від 14 лютого 1938 р.)³⁸.

За підсумками першого кварталу 1938 р. у ході реалізації «куркульської операції» трійкою при УНКВС по Київській області було засуджено 558 осіб³⁹:

Куркулі	Українські націоналісти	Петлюрівці	Політбандити	Учасники контрреволюційних повстань	Жандарми та монархісти	Церковники	Сектанти	Кримінальний елемент
91	236	37	46	11	5	73	5	35

На переконання нового наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського, усі контрреволюційні сили в Україні тісно пов'язані між собою. Тож не дивно, що співробітники УНКВС по Київській області під час оперативно-слідчих дій без будь-яких зусиль довели існування у столичному регіоні об'єднаного підпільного Центрального комітету російських есерів в Україні, який мав контакти з правотроцькістськими організаціями та диверсійними формуваннями Російського загальновійськового союзу. Всього у Київській області на початку квітня 1938 р. було заарештовано 243 учасники «ровсівсько-есерівського підпілля»⁴⁰.

Винятковою масштабністю відзначалися у першій половині 1938 р. заходи УНКВС по Київській області по ліквідації кадрів «широкого підпілля Українського націоналістичного центру», до якого нібито «входили підпільні комітети УКП та УПРП,

³⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 2. – С. 25.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 105, арк. 267.

⁴⁰ Там само, спр. 59, арк. 129–156.

об'єднані у блок українських демократичних партій». Пристрасть співробітників державної безпеки до викриття «організованого та розгалуженого підпілля» було очевидною. Більшість заарештованих на теренах Київщини за період з січня по липень 1938 р. (всього 11 151 осіб) начебто входили до організацій з чітко визначеною структурою та політичною спрямованістю.

Виконання наказу № 00447 на Київщині було згорнуто напередодні літа 1938 р., а робота позасудових органів по кримінальних справах «куркульської операції» тривала аж до 5 вересня 1938 р. Кількість засуджених у ході масової операції на підставі наказу № 00447 у 1937–1938 рр. у столичному регіоні становила 17 515 осіб (1-а категорія – 10 946 ос., 2-а категорія – 6569 ос.)⁴¹. Фігурантами «куркульської операції», окрім заможних у часи непу селян, ставали різні цільові групи та контингенти: діячі українського національно-визвольного руху, учасники «білого руху», представники «старої дожовтневої генерації», різних політичних партій та конфесій, кримінальний елемент.

У ході слідства чекісти пред'являли затриманим громадянам набір необґрунтованих звинувачень: участь в антирадянській діяльності, причетність до контрреволюційних угруповань, підготовка терористичних актів, агітація з метою підризу і повалення існуючого ладу, дискредитація Конституції СРСР, поширення провокаційних чуток про наближення війни та загибель радянської влади, вороже ставлення до колгоспного ладу тощо.

У провину священнослужителям ставилося: проведення серед населення релігійних обрядів, зберігання релігійної літератури, написання листів вищим органам влади з проханням відновити богослужіння у закритих храмах. Політичних переслідувань на підставі оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 зазнали різні верстви радянського суспільства, однак найбільш масштабних репресій відчували на собі селяни, служителі культу, «колишні білі» та члени політичних партій.

⁴¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. 2. – С. 302.

REFERENCES

1. Brekhunecj, N. (2019). Zavershaljnyj etap borotjby radjansjkogho totalitarnogho rezhymu proty ukrajinsjkoji avtokefaljnoji pravoslavnoji cerkvy (drughu polovyna 30-kh rr. XXh st.) *Chasopys ukrajinsjkoji istoriji*. Vol. 39, 41 [in Ukrainian].
2. Danilov, V and Manning, R. (Ed.). (2004). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy*. Vol. 5 1937–1939. Part 1. 1937. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
3. Junghe, M., Bordjughov, Gh., and Bynner, R. (Comp.) (2008) *Vertykalj boljshogho terrora. Ystoryja operacyy po prykazu NKVD № 00447*. Moscow: AYRO-XXI [in Russian].
4. Kokin, S. and Yunhe M. (Comp.). (2010). *Velykyj teror v Ukraini. «Kurkul's'ka operatsiia» 1937–1938 rr.* Part 1. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia» [in Ukrainian].
5. Kondruk, V.P., Reient, O.P., Chystyk, I.X., Bilokin', S.I., Hrynchuk, M.M., Danylenko, V.P. et al. (Ed.). (2007). *Reabilitovani istoriieiu. Kyivs'ka oblast'*. Vol. 2. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
6. Kravchenko, Ja. (2015). Masovi represiji 1937–1938 rokiv proty predstavnykiv dukhovenstva na Kyjivshhyni (za materialamy arkhivno-slidchykh sprav). Abstracts of Papers 2015: *Istorija ta suchasni vyklyky nepokaranykh zlochyniv radjansjkogho totalitaryzmu proty cerkvy*. Kyev and Dnipropetrovsjk [in Ukrainian].
7. Rasstrel po raznaryadke, ili kak eto dolali bol'sheviki (1992, 4 iyulya). *Trud* [in Russian].
8. Rubljova, N. (2007). Represiji proty «cerkovnykiv» i «sektantiv» v URSS, 1917–1939 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 205–219 [in Ukrainian].
9. Shytjuk, M.M. (1998). Masovi represiji na terytoriji Mykolajivshhyny (30-ti rr. XX st.). *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 94–99 [in Ukrainian].
10. Taran, M. (2013, 2 serpnja). Pravednyky Porossja na zakhysti ridnoji movy i viry. *Slovo Prosvity* [in Ukrainian].

11. Tryhub, O. (2009). *Rozkol Rosijs'koi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922–39 rr.): mizh Derzhavnym politychnym upravlinniam ta reformatsiieiu*. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].

Bazhan O. Kurkul operation of the NKVD of the USSR in 1937–1938 in Kyiv region: target groups and scope of repressions

The purpose of the study is to determine the reasons, basis and mechanisms of implementation of the operational order of № 00447 signed by the head of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR N. Yezhov on July 30, 1937, and known as «kurkul operation», ascertain its consequences and find out the number of victims in Kyiv region.

Methodology and methods. General scientific and special historical methods (comparative-historical and critical, problem-chronological, statistical-analytical) were used to achieve research objectives. This tools and methods allowed to analyze the historiography devoted to this issue as well as legislative and operational orders of the NKVD in 1937–1938, statistical reports of the Ukrainian NKVD in Kyiv region in the period of Great Terror.

Conclusions. «Kurkul operation» authorized by the organizational and administrative documents of the Politburo of the Central Committee of the All-Russian Communist Party (bolsheviks) and the NKVD of the USSR was the fundamental point of the Great Terror in Kyiv region in 1937–1938. NKVD employees brought the groundless accusations towards the detained citizens during the investigations: participation in anti-Soviet activities, taking part in counter-revolutionary groups, preparation of terrorist acts, agitation that called to overturn or undermining of the Soviet regime, discrediting the USSR Constitution, spread provocative rumors about the approaching war and the collapse of Soviet power, hostility on the collective farm system in the Soviet Union. Many people from different social classes were executed under the secret order № 00447. However, peasants, priests, former members of the White movement as well as members of political parties suffered from repression most of all.

Key words: kurkul operation, People's Commissariat for Internal Affairs of UkrSSR, Great Terror, Kyiv region (oblast).